

Wprowadzenie

Katalog obejmuje kolekcję zabytków sztuki zegarmistrzowskiej zgromadzoną w Oddziale Sztuki Dawnej Muzeum Narodowego w Gdańsku (MNG). Nie stanowi ona wyodrębnionego zbioru. Obiekty są podzielone – ze względu na rodzaj obudowy mechanizmu – pomiędzy Pracownię Mebli oraz Pracownię Metali a zespół zegarków kieszonkowych, uznanych za akcesoria stroju, jest przechowywany w Pracowni Tkanin i Haftów. W katalogu uwzględniono również mały, ale jednolity zespół budzików z pozytywką z Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie (oddział MNG). Zbiór zegarów o charakterze ludowym, przechowywany w Oddziale Etnografii MNG, został omówiony w odrębnej publikacji¹.

Kolekcja zegarów i zegarków MNG jest nieliczna, lecz różnorodna. Składają się na nią czasomierze różnych typów, datowane na okres od XVI do początku XX wieku i wytworzone w wielu ośrodkach europejskiego zegarmistrzostwa.

Grupę zegarów stołowych otwiera najstarszy i jednocześnie najcenniejszy egzemplarz, powstały w 1565 roku. Jest to zegar wieżyczkowy, wykonany prawdopodobnie w warsztacie austriackim, na co wskazują liczne podobieństwa formalne do zegarów sygnowanych przez Nicolausa Lanza, działającego w Innsbrucku ok. połowy XVI wieku.

Typ zegara wieżyczkowego, o architektonicznej formie obudowy przypominającej kościelną wieżę zegarową, wywodzi się prawdopodobnie z tzw. zegarów pryzmatycznych, występujących w źródłach ikonograficznych już w XV wieku. Ich mechanizmy montowano początkowo w ramowej ażurowej konstrukcji, ale z czasem zaczęto je osłaniać metalowymi ściankami, często zdobionymi grawerunkiem. W I. połowie XVI wieku takie zegary, o obudowie czworobocznej lub heksagonalnej, zwieńczonej ażurową kopułką mieszczącą dzwonek, stały się bardzo popularne we Francji. W latach 1540–1560 nastąpił dalszy rozwój zegarów wieżyczkowych w Europie Środkowej, zwłaszcza w Augsburgu, Norymberdze i na ziemiach imperium Habsburgów². Wypracowana wówczas czworoboczna obudowa ze złożonego brązu, wsparta na niskim cokoliку, bez ażurowej kopuły, o ściankach grawerowanych w motywy zaczerpnięte z grafik Petera Flötnera, Wendla Dietterlina oraz Hansa Sebaldy Behama, została zastosowana także w zegarze ze zbiorów MNG. Nie udało się dotychczas zidentyfikować herbu wygrawerowanego na jednej ze ścianek od wewnątrz, ale zleceniodawcą była zapewne osoba związana z intelektualnym środowiskiem dworskim. Wskazuje na to bardzo rozbudowany, erudycyjny program ikonograficzny znakomicie wykonanej rytowanej dekoracji, opartej częściowo na rycinach Behama, w którym refleksja nad upływem czasu i niepewnością ludzkiej kondycji połączona jest z wątkami astrologicznymi.

¹ *Czas odmierzany* 2004.

² Urešová 1987, s. 49; Kluczajd 2008, s. 25.

Gdański egzemplarz należy do najwcześniejszych realizacji tego typu wśród niezbyt licznych wieżyczek zachowanych w polskich zbiorach, w większości już XVII-wiecznych³. Różnią się one od omawianego zabytku rozbudowaną podstawą oraz rozczłonkowanym zwieńczeniem w postaci kilkukondygnacyjnej galeryjki, co było rozwiązaniem przyjętym pod koniec XVII wieku w Augsburgu i powtarzanym do końca następnego stulecia.

Kolejny typ zegarów stołowych w muzealnej kolekcji stanowią zegary kaflowe z XVII i XVIII wieku, mające czworo- lub sześcioboczne obudowy z brązu, wsparte na dekoracyjnych nóżkach, z umieszczoną horyzontalnie tarczą i przeszkłonymi bocznymi ściankami, przez które widać elementy mechanizmu. Zegary kaflowe, popularne w tym czasie w Europie Środkowej i Europie Zachodniej, wyewoluowały w 2. połowie XVI stulecia z cylindrycznych zegarów puszkowych. Zaczęła wówczas dominować graniasta forma obudowy, początkowo czworoboczna, a od lat 30. XVII wieku także heksagonalna. Przez niemal dwieście pięćdziesiąt lat, wraz z przemianami stylowymi w innych dziedzinach sztuki i rzemiosła, modyfikowano tylko dekorację. Renesansowy grawerunek z czasem ustąpił miejsca elementom plastycznym, początkowo manierystycznym, później barokowym, a w końcu także rokokowym. Poszczególne realizacje różniły się także stopniem skomplikowania mechanizmów, gdyż dopasowywano rozwiązania do możliwości i wymagań różnych grup odbiorców. Obok zegarów jednowskazówkowych, wybijających godziny i kwadranse, z budzikiem, występowały czasomierze o złożonych mechanizmach prezentujących szereg wskazań astronomicznych.

Niezmiennie dekoracyjne pozostawało za to rozwiązanie dolnej płyty mechanizmu, z ażurowymi rytowanymi nakładkami i standardowo umieszczaną w tym miejscu sygnaturą zegarmistrza.

Warto zaznaczyć, że termin „zegar kaflowy”, związany z kształtem obudowy kojarzonym z formą kafla, jest używany wyłącznie w polskiej literaturze. W języku angielskim ten typ czasomierza określany jest jako *table horizontal clock*, a w niemieckim – *horizontale Tischuhr*⁴.

Najstarszym obiektem tego typu w zbiorach MNG jest czasomierz sygnowany przez królewskiego zegarmistrza Hansa Rolla, powstały prawdopodobnie w 2. ćwierci XVII wieku. Brak informacji o tym mistrzu w literaturze uniemożliwia precyzyjne datowanie zegara, jednak sama jego forma wskazuje na wczesny czas powstania obiektu. Obudowa została uszkodzona wskutek przeróbek mechanizmu, niemniej znakomity grawerunek i rozbudowana ażurowa dekoracja dolnej płyty mechanizmu świadczą o wysokiej klasie zabytku.

Wczesną realizacją gdańskiego typu zegara kaflowego jest dzieło Wolfganga Günthera (ok. 1610–1659), powstałe ok. połowy XVII wieku. Jest to zegar jednowskazówkowy, z mechanizmem o średnim stopniu skomplikowania. Stosunkowo skromna obudowa zestawiona została z bardzo dekoracyjną dolną płytą, pokrytą ażurowymi rytowanymi nakładkami.

Charakterystyczny typ obudowy gdańskich zegarów kaflowych, wypracowany w 2. połowie XVII wieku, stosowano niemal przez całe kolejne stulecie; schemat kompozycyjny pozostawał niezmienny, wzbogacano i aktualizowano jedynie detale. Typowym przykładem XVIII-wiecznej realizacji jest zegar Beniamina Zolla (ok. 1681–1760), z mechanizmem o średnim poziomie skomplikowania i standardową obudową, wspartą na figurkach lwów i zdobioną roślinnym grawerunkiem jedynie w partii tarczy. Była to oferta skierowana do średniozamożnego odbiorcy; wiele podobnych zegarów kaflowych, chętnie nabywanych przez przybywającą do Gdańska polską szlachtę, znalazło się na całym terytorium Rzeczypospolitej. Nieco bardziej rozbudowaną wersją, dekoracyjną, przeznaczoną dla bardziej wymagającego klienta, jest zegar Daniela Josepha Böttchera (czynny 1763–1774) z 3. ćwierci XVIII wieku. Mechanizm z budzikiem, bijący godziny i kwadranse, został zamknięty w obudowie, której poszczególne partie zróżnicowano kolorystycznie. Efektowna forma odpowiadała z pewnością gustom nabywców z głębi Polski⁵; badania nad mieniem gdańszczan w XVIII wieku dowodzą ich zainteresowania innymi typami czasomierzy⁶.

Stołowe zegary kaflowe produkowano w wielu europejskich ośrodkach zegarmistrzowskich. W MNG znajduje się skromny czasomierz wykonany przez Ludwiga Martina z Rygi. Czas powstania wyznaczają daty działalności twórcy: 1687–1724. Niezbyt skomplikowany mechanizm umieszczony w oszczędnie zdobionej obudowie nie oddaje zapewne możliwości ryskiego zegarmistrza, jest to jednak rzadki przykład zegara powstałego w tym ośrodku, słabo do tychczas rozpoznany.

3 Trzy zegary wieżyczkowe w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu datowane są na 1. połowę XVII wieku, por. Link-Lenczowska 2013, s. 44–62, nr. kat. 4, 5, 6; zegar z Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, Północne Niemcy, ok. 1600, nr inw. MHK 969/II, K. Moskal, *Zegar wieżyczkowy* [w:] *Wirtualne Muzea Małopolski*, <http://muzea.malopolska.pl/obiekty/-/a/26855/115246> (dostęp: 26.05.2014); E. Błażewska sugeruje, że zegar powstał w Gdańsku, Błażewska 2019, s. 635–641, nr kat. 172; formę zbliżoną do omawianego obiektu ma południowoniemiecki zegar ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, ok. 1600, nr inw. MNK IV-Zeg-2, *Zegar stołowy tzw. wieżyczkowy* [w:] *Katalog cyfrowy Muzeum Narodowego w Krakowie*, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/3333> (dostęp: 7.02.2022).

4 Polte, Hein 1986, s. 145–151.

5 Gdańskie zegary znajdowały nabywców nie tylko na terenie Rzeczypospolitej, o czym świadczą liczne obiekty w dawnych kolekcjach w Europie Zachodniej.

6 Barylewska-Szymańska, Szymański 2005, s. 86–87.

Kolejną grupą czasomierzy w muzealnej kolekcji są zegary ściennie. To jeden z podstawowych – a zarazem najbardziej rozpowszechnionych – typów zegarów domowych, powstały jako pierwszy, zaraz po zegarach wieżowych⁷. Najwcześniej stosowany w nich napęd, nazywany grawitacyjnym lub obciążnikowym, wymagał odpowiedniej przestrzeni pod mechanizmem – dlatego zegary wieszano wysoko na ścianie⁸. Wprowadzane później wynalazki i udoskonalenia, jak napęd sprężynowy czy regulator wahadłowy, nie osłabiły popularności zegarów ściennych, pozwoliły nawet na wytworzenie różnych odmian. Wyróżnić można zegary latarniowe, talerzowe, kartuszone, produkowane w Niderlandach *Zaanseklok* i *Stoeltjesklok*, szwarcwaldzkie, konsolowe i inne. Ich rodzaj, jakość wykonania i dekoracja zależały od lokalnego smaku oraz wiedzy technicznej, a szczególnie od umiejętności i doświadczenia zegarmistrza. Zegary ściennie powstające od końca XIV do początku XVI wieku były zwykle dziełem jednego wytwórcy⁹.

Najstarszym zabytkiem z tej grupy jest zegar wahadłowy z wychwytem hakowym; szczegóły budowy mechanizmu w połączeniu z charakterem rytowanej dekoracji pozwalają na określenie czasu powstania na lata 80. XVII wieku. Jest to najstarszy zachowany zegar tego typu powstały w Gdańsku. Obudowa, uszkodzona w czasie ostatniej wojny i częściowo zrekonstruowana, kryje kompletny mechanizm. Rozwiązanie wychwyty świadczy o szybkim przyjmowaniu nowinek technicznych przez gdańskie środowisko zegarmistrzowskie. Precyzyjnie wykonany grawerunek na zachowanych częściach obudowy dowodzi biegłości warsztatowej wykonawcy i odróżnia zegar od późniejszych, XVIII-wiecznych, realizacji znanych z terenów Żuław Wiślanych. Te ostatnie są bardzo podobne pod względem konstrukcji mechanizmu, lecz ich obudowy mają zdecydowanie ludowy charakter.

W zbiorach MNG znajduje się także zegar ścienny talerzowy, powstały ok. połowy XVIII wieku, dzieło elbląskiego zegarmistrza Johanna Zachariasa Meyera (zm. przed 1763). Zegary tego typu były popularne w 1. połowie XVIII stulecia, szczególnie w południowych Niemczech. Wykonywano je również w kilku ośrodkach zegarmistrzowskich na ziemiach Rzeczypospolitej, m.in. w Gdańsku, Toruniu, Poznaniu. Zegary talerzowe występowały zasadniczo w dwóch odmianach: miały okrągłą tarczę z blachy żelaznej z malowaną dekoracją lub repusowany mosiężny, rzadziej srebrny, kartusz. Zegar Meyera reprezentuje drugi typ. Trybowana tarcza – z motywami regencyjnymi, postaciami alegorycznymi oraz sceną o wymowie wanitatywnej w polu środkowym – pod względem wykonawstwa nosi znamiona wyrobu prowincjonalnego. Jest to jeden z niewielu zachowanych zegarów z elbląskiego ośrodka zegarmistrzowskiego.

Tamtejsze dokonania są dotychczas znane niemal wyłącznie z literatury i przekazów archiwalnych¹⁰.

Do tej grupy zalicza się również zegar, którego mechanizm, do tej pory uznawany za pozbawiony obudowy szafowej, ma cechy wspólne z zegarami tworzonymi we Fryzji, jednej z nadmorskich prowincji Niderlandów. Ścienne zegary fryzyjskie charakteryzują się specyficzną budową mechanizmu oraz różnorodnością form zdobniczych. W tym przypadku dekoracja odbiega od typowo niderlandzkiej, pozostaje pod wpływem wzorów angielskich, niemniej zamknięty w tradycyjnym szkieletcie klatkowym mechanizm, z napędem obciążnikowo-łańcuchowym, wychwytem szpindlowym, jednoramiennym regulatorem kolebnikowym i zapadowym systemem bicia z kołem na tylnym płaskowniku nie pozostawiają wątpliwości co do miejsca powstania zegara.

Niewielką, ale interesującą grupę stanowią przenośne czasomierze w obudowach szafkowych, zwane zegarami konsolowymi. Nazwa wiąże się z montowaną do ściany konsolą, na której umieszczano zegar. Najwcześniej, od 2. połowy XVII wieku, produkowane w Anglii i Holandii, stały się z czasem popularne w całej Europie. W Anglii ten typ pomimo utartej nazwy – *bracket clock* – szybko uniezależnił się od konsoli. W zegarach francuskich – zwanych *cartel sur console murale* lub *pendule* – produkowanych od schyłku XVII wieku, konsolka stanowiła integralną część obudowy, a niekiedy także mechanizmu¹¹. Wspólną cechą mechanizmów zegarów konsolowych było użycie wahadła. Wywodzą się one – podobnie jak zegary szafowo-podłogowe – bezpośrednio od zegarów latarniowych¹². Reprezentatywnym przykładem *bracket clock* jest datowane na ok. 1700 rok dzieło pochodzącego z Paryża, a działającego w Londynie znakomitego zegarmistrza Claudiusa Du Chesne (czynny ok. 1690–1730). Skromna prosta obudowa, nosząca ślady późniejszej ingerencji, podkreśla szlachetnie dekoracyjną tarczę i ozdobnie rytowaną tylną płytę mechanizmu, widoczną przez przeszkłone drzwiczki. Francuskie zegary konsolowe reprezentowane są przez czasomierz z 2. ćwierci XVIII wieku, sygnowany nazwiskiem paryskiego zegarmistrza Charles'a Baltazara (czynny 1717 – przed 1776). Mechanizm i mosiężne dekoracje obudowy są oryginalne, szafka zaś została wymieniona, prawdopodobnie ze względu na zniszczenie materiału. Brakuje także konsolki.

Z kolei w przypadku innego zegara, wchodzącego w skład przedwojennych zbiorów MNG, zachowała się tylko konsolka. Czasomierz zakupiony do zbiorów Westpreussisches Provinzial Gewerbe

¹⁰ Januszajtis 1995, s. 41–48.

¹¹ Np. zegar wahadłowy „z muzyką”, Jacquet, Vesoul, 1745–1749, Zamek Królewski na Wawelu, nr inw. 3332, w którego podstawie mieści się mechanizm grający, por. Link-Lenczowska 2013, s. 172–175, nr kat. 26.

¹² Cescinsky, Webster 1976, s. 51.

⁷ Błażewska 2019, s. 16.

⁸ Uřešová 1987, s. 49.

⁹ Uřešová 2005, s. 67–68.

Museum 15 sierpnia 1884 roku, o numerze inwentarzowym Kgm 490, niestety zaginął podczas II wojny światowej¹³.

Jeden z czasomierzy z kolekcji MNG należałoby ze względu na obudowę zaliczyć do zegarów kominkowych. W 2. połowie XVIII i w XIX wieku od zegarów stołowych i konsolowych odróżniała je niezwykle, niekiedy bardzo rozbudowana i dekoracyjna forma. Razem z pasującymi pod względem stylu kandelabrami, wazami czy obeliskami tworzyły garnitury mające dekorować kominki¹⁴. Zegar niesygnowany, z mechanizmem wykorzystującym rozwiązania konstrukcyjne typowe dla ośrodka wiedeńskiego, ma efektowną – rzeźbioną i pozłożoną – obudowę nawiązującą do sztuki chińskiej. *Chinoiserie* stała się bardzo popularna w sztuce, architekturze i wzornictwie Europy w 2. połowie XVII wieku. Obudowy zegarów w tym stylu, przywodzące na myśl pawilony ogrodowe lub pagody, dekorowano motywami waz, parasoli, palm, dzwonczków i postaciami Chińczyków. Łączono przy tym różne materiały: ceramikę malowaną w orientalne wzory, złożony brąz, kość i kamień. W tym gdańskim zegarze obudowa jest w całości drewniana i bogato pozłożona. Warto wspomnieć, że jest to jeden z niewielu czasomierzy pochodzących z przedwojennych zbiorów Westpreussisches Provinzial Gewerbe Museum – z najstarszego zakupu, stanowiącego załączek kolekcji rzemiosła artystycznego. Do niedawna uznawany był za zaginiony podczas II wojny światowej¹⁵.

Znaczącą część kolekcji stanowią zegary szafowo-podłogowe. W zbiorach MNG jest ich aż jedenaście, w tym dwa niekompletne i jeden miniaturowy, pierwotnie wyposażony w mechanizm. Wahadło, zaprojektowane przez holenderskiego matematyka, fizyka i astronoma Christiaana Huygensa (1629–1695) i zastosowane w pierwszym zegarze wahadłowym, skonstruowanym w 1657 roku przez Salomona Costera (ok. 1620–1659), połączone z napędem obciążnikowym, używanym w zegarach wieżowych i ściennych, dało asumpt do umieszczenia mechanizmów w wysokich i wąskich szafach. Za twórcę takiej obudowy uważa się Ahasuerusa Fromanteela (mistrz 1654–1685), londyńskiego zegarmistrza pochodzenia holenderskiego¹⁶. Robertowi Hooke'owi (1635–1703) i Williamowi Clementowi (1657–1709), a od niedawna także Josephowi Knibbowi (1640–1711), przypisuje się stworzenie wychwyty hakowego masywnego, który ustabilizował pracę mechanizmów wahadłowych¹⁷. Sekundowe wahadło w połączeniu z kołem wychwytowym o trzydziestu zębami umożliwiło zastosowanie w zegarach podłogowych sekundnika osadzonego wprost na osi wychwyty i pierścienia z podziałką

sekundową. Z kolei ok. 1720 roku wprowadzono do dziś stosowany, niezawodny system bicia grzebieniowego. Tak udoskonalone zegary podbiły świat.

W Anglii zegary szafowo-podłogowe upowszechniły się w latach 60. XVII wieku. W Amsterdamie pierwsze zegary podłogowe konstruował ok. 1680 roku angielski mistrz Joseph Norris (ok. 1649–1727)¹⁸, a nieco później ich produkcji podjęli się również inni tamtejsi twórcy. W 2. ćwierci XVIII wieku wzorce angielskie rozpowszechniły się w krajach niemieckich i we Francji, a od połowy stulecia również w Szwajcarii¹⁹. W Polsce miało to miejsce w 1. ćwierci XVII stulecia²⁰. Do najwcześniejszych realizacji należał gdański zegar Andreasa Linckego z ok. 1700 roku²¹. Ustalony wówczas podział szafy na trzy kondygnacje – podstawę, trzon i głowicę – przyjęto we wszystkich krajach i stosowano aż do XX wieku. Tarcza zegara angielskiego, początkowo kwadratowa, po 1710 roku zyskała półkolistą szczyt, którego pomysłodawcą był prawdopodobnie londyński zegarmistrz Thomas Tompion (1639–1713)²². Kwadrat nigdy jednak nie został całkowicie odrzucony. Takiego kształtu używał m.in. George Graham (1673–1751), chyba że w szczycie miały znaleźć się kalendarz lub inne urządzenie²³. Powrócono do niego w Anglii po 1770 roku, a w Europie kontynentalnej w 1. ćwierci XIX wieku²⁴.

Zegary z tej grupy powstały w Londynie, Amsterdamie, a także w Gdańsku. Na szczególną uwagę zasługuje jedyny znany czasomierz gdańskiego zegarmistrza Johanna Gottlieba Hintza (mistrz od 1777). Mechanizm był pierwotnie zegarem ściennym, dopiero później umieszczono go w polichromowanej szafie. Wyobrażone zostały na niej sceny ze Starego Testamentu. Jak wynika z XVIII-wiecznych inwentarzy mienia domowego i anonsów w gazecie ogłoszeniowej²⁵, zegary w malowanych skrzyniach nie były w Gdańsku rzadkością. Pewne analogie do tego zegara wykazuje czasomierz pochodzący z kolekcji Friedricha Basnera z Sopotu, niestety niezachowany²⁶.

Należy tutaj zaliczyć także mechanizm zegara kurantowego, którego obudowa się nie zachowała. Jest to rzadka realizacja zegara muzycznego o mechanizmie grającym wykonanym w Gdańsku po

¹³ Betlejewska 2005, s. 22, nr 59.

¹⁴ Link-Lenczowska 2013, s. 320.

¹⁵ Betlejewska 2005, s. 21, nr 51.

¹⁶ Loomes 1975, s. 175; Robinson 1989, s. 24; Mieleżkiewicz 2001, s. 3.

¹⁷ Thompson 2004, s. 76.

¹⁸ Baarsen 1993, s. 66.

¹⁹ Mieleżkiewicz 2001, s. 3–4.

²⁰ Ibidem, s. 9.

²¹ Mieleżkiewicz 2010, s. 316–318. Znane są zapiski archiwalne o wcześniejszych tego typu zegarach, nie ma jednak potwierdzenia, czy były to lokalne wyroby, czy importy. Podziękowania za tę informację należą się Panu Stanisławowi S. Mieleżkiewiczowi.

²² Robinson 1989, s. 208–211; Link-Lenczowska 2013, s. 254.

²³ Robinson 1989, s. 195.

²⁴ Mieleżkiewicz 2001, s. 6.

²⁵ Wychodząca w 2. połowie XVIII wieku w Gdańsku gazeta nosiła różne tytuły. Najdłużej, w latach 1759–1795, nazywała się „Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten”, Barylewska-Szymańska, Szymański 2005, s. 81–83, 87.

²⁶ Wichmann 1925, il. 41a.

1760 przez Johanna Georga Weyera (ok. 1727–1805) i zestawionym z mechanizmem chodu sygnowanym przez londyńskiego zegarmistrza Williama Smitha (czynny w 2. połowie XVIII wieku).

Historia zegarów muzycznych sięga XVI wieku, kiedy to budowano mechanizmy z kurantami dzwonkowymi. W 1. połowie XVII stulecia zaczęły się pojawiać znacznie bardziej wyrafinowane automatyczne instrumenty. Ich wczesnym przykładem może być unikatowy zegar ze zbiorów Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, wykonany ok. 1625 roku w Augsburgu przez Samuela Biedermanna (1600 – po 1653) i Veita Langenbuchera (ok. 1547–1631)²⁷. Czasomierz o hebanowej obudowie, z ruchomymi figurkami z *commedii dell'arte*, został wyposażony w miniaturowe organy i szpinet; każdy z instrumentów mógł grać oddzielnie.

Szczyt popularności zegarów muzycznych przypadł na XVIII wiek. Szczególnie dynamiczny był rozwój różnego typu zegarów organowych. Przyczynił się do tego z pewnością wynalazek paryżanina Jacques'a de Vaucanson (1709–1782), który w 1738 roku zaprezentował automatyczne organy wykonujące melodie zakodowane na obracającym mechanicznie wałku²⁸. W latach 30. XVIII wieku skomplikowane mechanizmy grające z miniaturowymi organami, zamknięte w niezwykle dekoracyjnych meblowych obudowach, konstruował także londyński zegarmistrz Charles Clay (czynny ok. 1716–1740)²⁹. Specjalnie dla jego zegarów tworzył drobne kompozycje Georg Friedrich Händel; często były to arie z jego oper lub fragmenty sonat. Także inni wielcy kompozytorzy tej epoki – Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart, Carl Philipp Emanuel Bach – nie stronili od pisania krótkich utworów „na zegar muzyczny”. W latach 70. XVIII wieku czołowe miejsce w produkcji tego typu czasomierzy zajmował Berlin; król pruski Fryderyk II założył tam w 1768 roku manufakturę zegarów muzycznych wyposażonych w kuranty piszczałkowo-strunowe³⁰.

Badania archiwalne dowodzą wielkiej popularności takich zegarów w Gdańsku w końcu XVIII wieku, a także poświadczają, że były one wykonywane przez miejscowych zegarmistrzów, współpracujących często z organmistrzami³¹. Mechanizm zegara kurantowego ze zbiorów MNG jest jednym z trzech zachowanych obiektów tego typu o gdańskiej proweniencji.

Kolejny typ zegarów reprezentuje niewielki zespół trzech budzików z pozytywką, zgromadzonych w Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie.

Mechanizmy zegarowe z funkcją budzenia konstruowano – co potwierdzają przekazy archiwalne – już w XV wieku³². W kolejnych stuleciach były one stosowane w czasomierzach różnych typów: stołowych wieżyczkowych i kaflowych, ściennych i konsolowych. Pojawiały się różne pomysły konstrukcyjne, jak np. zegary z zamkiem skałkowym sprzężonym z mechanizmem budzika, który zapalał świecę umieszczoną w obudowie; taki egzemplarz znajdował się w przedwojennej kolekcji muzeum³³. Funkcja budzika była szczególnie pożądana w tzw. zegarach podróжных. Początkowo w drogę zabierano zarówno zegary kaflowe, jak i tzw. zegary karetowe, w okrągłych kopertach, przypominające zegarki kieszonkowe o większej skali, ale już ok. połowy XVIII wieku wykształciła się forma niewielkiego zegara o mosiężnej prostopadłościennej obudowie z łukowato wysklepioną górną ścianką, opatrzoną antabką. Zegary te były przechowywane w futerałach wykonanych ze skóry lub z drewna obciągniętego skórą. W 2. połowie XIX wieku ten typ czasomierzy, zwanych zegarami podróжными lub oficerskimi, otrzymał maksymalnie uproszczone, oszczędne obudowy z całkowicie przeszkloną przednią ścianką, za którą znajdowała się prostokątna biała emaliowana tarcza³⁴.

Budziki z muzealnej kolekcji reprezentują późną odmianę zegarów podróжных. To standardowe wyroby fabryczne z tanimi, drukowanymi na papierze tarczami, wyprodukowane lub zmontowane w warszawskiej fabryce budzików Bracia Fortwaengler, działającej w latach 1891–1944³⁵. Są warte uwagi głównie ze względu na walory patriotyczne. W ich podstawy wmontowano pozytywki wygrywające *Mazurka Dąbrowskiego* oraz *Marsz Chłopskiego*. Precyzyjne określenie czasu powstania tych zegarów nie jest możliwe, więc trudno jednoznacznie stwierdzić, czy zostały wykonane jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, czy już w latach 20. i 30. XX wieku. Wykorzystanie w dwóch egzemplarzach elementów ze znakami firmy Junghans (w jednym przypadku jest to mechanizm, w drugim – tarcza), wskazuje raczej na okres dwudziestolecia międzywojennego.

W zbiorach MNG znajduje się ponadto zespół szesnastu zegarów kieszonkowych, które zostały przyjęte do kolekcji w 1985 roku jako przekaz Urzędu Celnego w Gdańsku i wpisane do inwentarza Pracowni Tkanin i Haftów w dziale Varia jako akcesoria stroju.

27 *Musical Clock with Spinet and Organ*, nr inw. 2002.323 a–f [w:] *The Metropolitan Museum of Art*, <http://www.metmuseum.org/collections/search-the-collections/503530?img=0> (dostęp: 7.05.2014).

28 *Highlights* 2010, s. 64.

29 *The Charles Clay Musical Clocks* [w:] Bath, Art & Architecture, 11 September 2017, <http://bathartandarchitecture.blogspot.com/2017/09/charles-clay-clocks.html> (dostęp: 30.04.2022).

30 *Highlights* 2010, s. 64.

31 Barylewska-Szymańska, Szymański 2005, s. 81–83.

32 W 1464 roku mistrz Wunderlich z Krakowa skonstruował ...*Horologium cum excitatorio alias z pobudką*, Siedlecka 1988, s. 57.

33 Patrz rozdział *Zegary w przedwojennych zbiorach muzeum* w niniejszym tomie (nr inw. Kgm 621).

34 Polte, Hein 1986, s. 133–136.

35 Siedlecka 1988, s. 133; Głębocki 1992, s. 38–39; Gołka 2002, s. 41–42.

Historia zegarka – przenośnego czasomierza do użytku osobistego – sięga końca XV wieku³⁶. Najstarsze zachowane zegarki nie odznaczały się dokładnością w mierzeniu upływu czasu i przybierały różne formy: jabłka, cylindry lub kuli. Funkcja użytkowa była w ich przypadku równie ważna, jak funkcja dekoracyjna; często były to małe dzieła sztuki złotniczej, wysadzone kamieniami szlachetnymi lub zdobione emalią, noszone na łańcuszku na szyi, przy pasku lub zawieszone na *châtelaine* (zaczepiany na pasku wyrób jubilerski w formie wisiora z łańcuszkami do zawieszania kluczy, pieczętek, naparstka i innych drobnych przedmiotów). Z czasem, szczególnie w XVII i XVIII wieku, wprowadzono szereg ulepszeń technologicznych. W 1675 roku Christian Huygens wynalazł regulator balansu z włosiem w kształcie spirali; w XVIII wieku trzej zegarmistrzowie angielscy: Thomas Tompion, George Graham i Thomas Mudge opracowali wychwyt spoczynkowy, który w wersji udoskonalonej przez Grahama – jako wychwyt cylindrowy – umożliwił zmianę kształtu i spłaszczenie koperty. W połączeniu ze zmianami w ubiorze, w którym od 3. ćwierci XVII wieku pojawiają się zintegrowane kieszenie, doprowadziło to do wykształcenia się i popularyzacji zegarków kieszonkowych. Kolejne zdobycze technologiczne, wpływające na doskonalenie precyzji czasomierzy, a także zmiany w sposobach produkcji w XIX wieku pozwoliły na ich masowe wytwarzanie i szerokie rozpowszechnienie. Dopiero obie wojny światowe doprowadziły do tego, że przewagę zyskał zegarek naręczny – bardziej uniwersalny i wygodniejszy w realiach XX wieku.

Kolekcja zegarków kieszonkowych obejmuje obiekty powstałe od końca XIX wieku do lat 30. kolejnego stulecia. Większość to standardowe szwajcarskie wyroby z 1. trzydziestolecia XX wieku, w kopertach srebrnych lub ze srebrzonego mosiądzu. Są w tej grupie trzy zegarki firmy Alpina, dwa firmy Cyma oraz jeden marki Doxa. W zespole na wyróżnienie zasługują trzy czasomierze. Najstarszy, pochodzący z końca XIX wieku, w złożonej srebrnej kopercie z dewizką marki Union Horlogère, jest interesujący m.in. ze względu na zachowane etui sprzedawcy, sygnowane przez gdańską firmę jubilerską Moritz Stumpf & Sohn. Z innych względów wartościowy jest zegarek marki Doxa z lat 30. XX wieku, z logotypem Polskich Kolei Państwowych. To przykład służbowego czasomierza, używanego przez kolejarzy. W zbiorze są też dwa zegarki niemieckie: średniej klasy egzemplarz marki Junghans oraz wyjątkowy – najciekawszy w tym zespole – zegarek obserwacyjny. Mechanizm w nim użyty – kaliber 48 – był produkowany od 1940 roku w firmie A. Lange & Söhne w Glashütte na potrzeby chronometrów nawigacyjnych i zegarków obserwacyjnych (*B-Chronometer* i *B-Uhr*) używanych przez Kriegsmarine.

W kolekcji znajdują się także czasomierze niemechaniczne: zegary piaskowe, ze szklanymi pojemnikami wypełnionymi piaskiem, umieszczonymi w mosiężnych lub srebrnych obudowach. Są to zegary kazalnicy, służące do mierzenia czasu kazań. Były powszechnie stosowanym elementem wyposażenia kościołów na całym obszarze kultury protestanckiej. Do dziś wiele podobnych obiektów, datowanych na XVII lub XVIII wiek, znajduje się na terenie Niemiec, Szwecji i Norwegii. W Polsce są rzadkością, choć przed II wojną światową z pewnością występowały w rodzimych kościołach luteranckich, o czym świadczą np. przedwojenne opracowania zabytków Gdańska i Pomorza³⁷. Znany jest jeden zabytek tego rodzaju wykonany w 1757 roku, pochodzący z kościoła ewangelickiego pw. Ducha Św. w Toruniu (obecnie oo. Jezuitów) i przechowywany w Muzeum Okręgowym w Toruniu³⁸.

Zegar piaskowy mocowano na ambonie lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie w taki sposób, by pokazywał kaznodziei upływ czasu. Według przepisów kościelnych kazanie nie powinno trwać dłużej niż godzinę³⁹. Najczęściej stosowano czasomierze o czterech pojemnikach; czas przesypywania się piasku w każdym z nich był inny, zazwyczaj były to kolejno: kwadrans, pół godziny, trzy kwadransy i godzina.

³⁶ O historii i przemianach technologicznych zegarka m.in. Zapata, Tobin D'Ambrosio 2005; Thompson 2008.

³⁷ M.in. monografie inwentaryzacyjne gdańskich kościołów w serii *Kunstendmaler der Stadt Danzig*, opracowane przez W. Drosta, zawierające pełny opis architektury i wnętrza kościołów św. Jana w Gdańsku (1957), św. Katarzyny (1958), św. Mikołaja i innych kościołów (1959); Kościoła Mariackiego i jego zabytków (1963) i św. Trójcy i innych kościołów (1972, pod red. F. Swobody).

³⁸ Kluczajd 2008, s. 80, 175, il. 106.

³⁹ *Kirchen- und Schulordnung* 1749, s. 24–25.